

БОРОТЬБА ГРЕЙВ ТА НОГАЙЦІВ ПРОТИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У 1783–1812 рр.

Одним із досі малодосліджених аспектів історії Східної Європи є доля кримських татар та ногайців у період з 1783 до 1812 рр. на непідвладній росіянам території Буджаку, Єдисану та Закубання. Не можна сказати, що ця проблема не розглядалася зовсім. Так, останні роки існування Буджацької Орди досліджували М. Руссев та В. Каширін. При цьому підхід російського історика В. Каширіна є заідеологізованим і покликаний показати, що ногайці переселялися в османські володіння у 1812 р. з власної волі, і що А. де Ланжерон упереджено ставився до росіян. Дослідник некритично сприймає свідчення писемних джерел. Натомість молдавський історик болгарського походження М. Руссев, проаналізувавши весь спектр джерел, дійшов висновку, що міграція ногайців була зумовлена утисками зі сторони військової адміністрації на зайнятих землях дунайських князівств та Буджаку. Він відзначав, що не тільки Ланжерон, але й австрійці та окремі росіяни відзначали вороже ставлення російських військових до ногайців. О. Вікторов та М. Веселовський відзначали роль закубанських ногайців в обороні Анапи від росіян. Долі ногайців на Північному Кавказі присвятила свою статтю і С. Алієва. У статті азербайджанської дослідниці відзначено, що ногайців цілеспрямовано змушували мігрувати зі степових просторів. Дії російських воєначальників та адміністрації щодо нагайців розглядаються нею як геноцид. Ця позиція також видається нам дещо заідеологізованою, але в цілому правильно стверджувати, що державна політика Російської імперії була спрямована на колонізацію степів християнським населенням різного походження і переміщення та витіснення тюркського мусульманського населення за межі його батьківщини. Український дослідник В. Грибовський вивчав роль ногайців у газаваті Шейха-Мансура (чеченця Ушурми) [Руссев 2012; Каширін; Веселовский 1914; Викторин 2001; Алиева; Грибовский]. Проте досі не було спроби порівняти антиросійську діяльність ногайців Буджаку та Закубання, а також

ролі династії Гіреїв у цьому. Завданням цього дослідження є реконструкція історії боротьби Гіреїв та ногайців проти росіян після анексії Кримського ханства.

Анексія Російською імперією Криму та прилеглих до нього орд призвела до того, що в Османській імперії почали назрівати настрої реваншу. В Кучук-Кайнарджинському мирному договорі не містилося положення про анексію основної території Кримського ханства, натомість у ньому передбачалося, що ці землі залишатимуться незалежними і перебуватимуть під владою Гіреїв. Хоча Шахін-Гірей із частиною кримськотатарської знаті присягнув Російській імперії та схвалив перехід Криму, Єдичкуля, Джембойлука і Кубані до складу володінь Романових, ні для кого не було таємницею, що перед тим кримські татари кілька разів повставали проти російської влади і що Шахін-Гірей був маріонеткою в руках російської еліти. На противагу цьому Османи вважали Гіреїв легітимними правителями. Варто зауважити, що у XVIII ст. Гіреї часто жили у своїй буджацькій столиці – Кавшанах. Крим же в тому столітті був вразливий для російських вторгнень. На момент анексії Кримського ханства у 1783 р. деякі Гіреї перебували на території Буджаку. Османи ж уважали, що Кримське ханство і надалі продовжує існувати в межах Єдисану та Буджаку. Щоправда щодо Криму та трьох ногайських орд вони у 1783 р. питання не педалювали. Бахадир-Гірей, котрий втік до абазинів у 1783 р., не визнавав російської анексії й, спираючись на горян та вірних йому ногайців, зібрав загін кількістю 8–10 тис. і розпочав партизанську війну проти росіян, що тривала аж до 1789 р. Окрім того, підписання 1783 р. Георгієвського трактату і перехід Картлійсько-Кахетинського царства під російський протекторат призвели до загострення російсько-турецьких протиріч. Після підписання цього договору турецький паша з міста Ахалцихе почав нападати на Картлі-Кахетію. Російська імперія на це відповідала письмовими протестами. Однак більше за все загострив відносини між Османською та Російською імперіями договір між імператрицею Катериною II та кайзером Йосипом II. Як неважко було здогадатись, цей союз був спрямований проти Туреччини. Росія та Австрія мали великі плани на розділ турецьких володінь. Сама імператриця була натхнена планом розділу

турецьких володінь і поділяла ідею Грецького проекту. Російсько-австрійський альянс спричинив незадоволення у Франції, Великобританії та Пруссії, які відповіли на нього дипломатичною підтримкою Османів. Франція підтримувала традиційно добрі відносини з Османами. Окрім турків, французи підтримували приязні відносини зі шведами. Прусів більше турбувало можливе посилення Австрії. Великобританія ж була невдоволена зростанням впливу Росії на континентальні справи, а Швеція готувалась до війни з Російською імперією. У Речі Посполитій багато шляхти та магнатів були невдоволені тим, що Австрія, Пруссія та Російська імперія зайняли значні території держави в 1772 р. Скидалося на те, що Російська імперія опиниться в політичній ізоляції. У зв'язку з цим османський султан вирішив піти на війну з росіянами. У 1787 р. османський султан призначив Шахбаз-Гірея замість Бахадира-Гірея кримським ханом. Фактично Шахбаз був правителем Буджаку. Шахбаз зробив калгою свого брата Мубарека, а нащадка Саадет Гірея – Арслан-Гірея – нуреддіном. У 1787 р. Шахбаз брав участь у війні 1787–1791 рр. між Османською імперією, ногайцями Єдисану та Буджаку з одного боку і Російською та Австрійською імперіями з іншою. Коли австрійці у 1787 р. здобули Ясси, то війська Шахбаз-Гірея змогли відвоювати у австрійців це місто. Халім-Гірей писав, що контроль над містом вдалося утримувати протягом 74 днів, але, не отримавши допомоги з боку сераскера Ізмаїла, татари та ногайці були вимушені відступити під тиском російських військ. Шахбаз-Гірей вказував, що його військо малочисельне і просив допомоги у Османів, але так і не дочекався її. Кримці вимусили відступити з Ясс загін австрійців [Халім-Гірей 2004; Вачнадзе, Гулули, Бахтадзе; Кинросс лорд 1999, 439–444; Брикнер 1869; Коршунова 2003, 62–68; Соловьев].

Європейські ж країни не спромоглися допомогти Османам. Франція сама перебувала у кризі. У 1787 р. проти короля виступила аристократична фронда, у 1788 р. політична криза тільки загострилася, коли представники третього стану відмовились миритись зі своїм попереднім станом, а влітку 1789 р. почалася Велика Французька революція. Великобританія була зайнята колоніальними війнами в Індії та заселенням Австралії колоністами.

Окрім того, у турецькому питанні серед англійців не було єдності: В. Пітт-молодший був прибічником того, аби не дати Росії можливості посилитися за рахунок турків, тоді як у Палаті общин йому рішуче опонували Ч. Фокс та Е. Берк. Ч. Фокс твердив, що росіяни є природними союзниками англійців, а Е. Берк додавав, що турки - це азіати, які ізольовані від європейських справ. Тиск опозиції в парламенті вимусив англійців відмовитись від планів відправити флот у Балтійське море. Пруссія та Нідерланди з Великобританією пропонували росіянам укласти із турками мир. Вони натиснули на Австрію і та підписала Сістовський договір із турками, для того щоб розв'язати собі руки проти революційної Франції. Пруський король примусив австрійців відмовитись від допомоги росіянам. Коли ж він спробував чинити тиск й на росіян, то на це отримав відповідь, що імператриця Катерина II веде війну, коли їй завгодно. Пруси на словах погрожували увійти в Лівонію, але так і не виконали погроз. Вони уклали союз із Річчю Посполитою у 1790 р., проте у 1793 р. порозумілись із росіянами і взяли участь у її поділі. Річ Посполита сама переживала кризу під час австрійсько-російсько-турецької війни 1787–1791 рр. і була охоплена боротьбою між Тарговицькою про-російською конфедерацією та польськими патріотами. Єдиною державою, яка могла реально, а не засобами дипломатії, допомогти, була Швеція, яка у 1788–1790 рр. вела війну проти росіян і відволікала частину їх сил на північ. Турки могли сподіватись на те, що росіяни ув'язнуть у боротьбі проти поляків та шведів. Із менш масштабних проблем росіяни мали справу з повстанням казахів під проводом Сирим Датули у Казахстані та газаватом Шейха-Мансура на Північному Кавказі. Посередництво Пруссії, Нідерландів та Великобританії допомогло туркам мінімізувати територіальні втрати, проте Росія здобула право голосу у призначенні правителів дунайських князівств, що у майбутньому призведе до *casus belli* війни 1806–1812 рр. Від реалізації ж Грецького проекту росіянам довелося відмовитись [Петросян 1990, 172–178; Кинросс лорд 1999, 440–450; Брикнер 1869; Восстание казахов; Потто 1887; Соловьев].

У 1788 р. ногайці наступали разом із військами Ібрагім-паші і зайняли Цецору та Ясси. Кримці через молдован дезінформували

росіян, повідомляючи, що їх 100 тис. Вказувалось, що Хаджі-Гірей підніметься вгору за течією Дністра до Могильов-Подільського та з'єднається з загоном бендерського паші. Проте П. Румянцев не вірив цьому, усвідомлюючи, що у розпорядженні ногайців перебуває лише 10 тис. вершників та 6 гармат. 29 червня загін донських козаків зіткнувся з ногайцями поблизу Стримби. На допомогу козакам прийшли люди Ф. Саліньяка і гнали ногайців до самих Бельців. Тим часом передові російські загони І. Ельмпта були атаковані ногайцями. Їх виручив підхід загону М. Каменського. Ногайці після перемоги росіян відступили до Ясс та Орхея. За даними росіян у липні 30 тис. татар (значне перебільшення) разом із 5 тис. турок розгорнули наступ у район міста Бельци. Той же П. Румянцев вказував на 10 тис. турок та татар. Тим часом росіяни та австрійці розгорнули наступ на Ясси і вимусили кримського хана відступити у район Владичина, а потім до Макарешт та Рябої могили. По слідах за татарами йшли австрійські війська під командуванням Сплени, котрі дійшли до річки Жижії. У Шипотелі вони з'єдналися з росіянами. Передові загони І. Ельмпта були розбиті турками у районі Романа. Ситуацію врятував підхід військ австрійського полководця Ф.-Й. Кобурга та наступ російського війська П. Румянцева на Бухарест та Фокшани. 4 тис. ногайців знаходились біля Аккермана та Бендер. Проти них наступав М. Каменський. Він біля Ганкур та Кайнара переміг ворога. Ногайці та козаки воювали спішившись, оскільки глибокий сніг не давав можливості здійснювати рейди кінноті. 17 лютого 1788 р. Шахбаз-Гірей надіслав лист у Річ Посполиту, наголошуючи на дружбі між поляками та кримськими татарами й закликаючи їх діяти проти росіян. Того ж числа він надіслав листа до С. Потоцького, який стояв на чолі коронного війська на польсько-турецькому кордоні. Він спонукав поляків вигнати росіян з території Речі Посполитої. С. Потоцький відповідав хану, що застерігає турок та їх васалів від перетину польського кордону і що охороняє кордони своєї держави. У 1789 р. Османи змусили Шахбаз-Гірея зректись ханського титулу. Шахбаз-Гірей відомий тим, що саме він був батьком кримськотатарського історика Халім-Гірея. Після зречення престолу він оселився в Сарай-Візе і помер у 1793 р. від краснухи. Бахт-Гірей перейняв естафету

Боротьба Гіреїв та ногайців проти Російської імперії у 1783–1812 рр.

у Шахбаз-Гірея. Він у 1789 р. став ханом, зробив калгою свого брата Мехмед-Гірея, а нуреддіном – нащадка Сеадет-Гірея Бахадир-Гірея. Бахт-Гірей брав активну участь у війні 1787–1791 рр. [Халим-Гірей 2004; Петров 1880а, 79–80, 130–138, 150–170; Румянцев 1959, 226–253, 268–281, 299–301].

У 1788 р. росіяни захопили Озю (Очаків), а у 1789 р. – Хаджібей. Під час облоги Хаджібея відзначився Х. Де Рібас та чорноморські козаки (колишні запорожці). Облога Очакова за свідченнями А. де Ланжерона дорого обійшлася росіянам (20 тис. убитими) внаслідок некомпетентності Г. Потьомкіна як полководця. Л. Енгельгардт вказував, що у 1789 р. генералу М. Каменському було наказано вигнати татар з квартир у селищах Гангури та Салкуци, які знаходились поблизу Бендер. Росіяни несподівано напали на кримців і майже всіх перебили. Серед загиблих називали сина хана. Тільки незначній кількості ворогів вдалося врятуватися. Згодом росіяни рушили углиб буджацьких територій і прийшли до Табака та Ларги. Після переможних битв росіян та австрійців у Ларги, Кагула, Римніка росіяни дійшли до Кілії та Ізмаїла й зайняли їх. М. фон Раан у листі від 2 січня 1789 р. згадував, що між селами Цілкуцою та Айлак-мірзою росіяни бились із татарами. Син хана, котрий загинув у битві, мужньо бився. Потім його тіло віддали хану, котрий мав ставку в Кавшані. У спогадах М. фон Раана є лист хана, перекладений з татарської. Ми дізнаємось, що батьком загиблого був Мехмед-Гірей. Той був не ханом, а калгою. Відповідно і загинув син калги. У листі місцем битви названі Гангури. За свідченнями ж турка Мустафи Булюка-паші під Гангурами у жовтні було до 700 ногайців. За російськими архівними даними у Рябої Могили було 4 тис. Потім їхня кількість зменшилась до 3 тис. Селім-Гірей стояв з 500 ногайцями у Фурладані. У листопаді поблизу Гангур також було 700 ногайців, з деякою кількістю некрасівців та при семи гарматах. Поблизу Сокульц було 3 тис. ногайців. Після бою калга подякував росіянам за те, що дозволили поховати тіло загиблого сина. У листі від 20 вересня з Фалчіу М. фон Раан вказував, що поселення у Бессарабії спустошені ногайцями, щоб не дати росіянам просунутись далі. Був спалений і міст через Ялпуг, але російські інженерні служби змогли переправити війська і вони вийшли до Кілії,

Ізмаїлу та Ісаакчі. Корпус І. Гудовича був направлений на здобуття Бендер та Аккермана, з чим він упорався. У 1790 р. О. Суворовим були взяті Кілія та Ізмаїл [Ланжерон 1895; Энгельградт 1868; фон Раан 1792; Петров 1880а, 183–204; Петров 1880б, 3–90, 128–191; Румянцев 1959, 357, 371, 382, 395–396].

Ще одним театром бойових дій були терени Північного Кавказу. Там кримці та ногайці мали численних союзників-горян, які були незадоволені будівництвом оборонних ліній росіян у своїх землях. Невдоволення викликало й переселення козаків. Частина ногайських земель заселялась частиною колишніх запорозьких козаків, які були реорганізовані у Чорноморське козаچه військо і переселені на Кубань. Північний Кавказ у планах російської імператриці був ще одним тереном для колонізації. Цьому чинили спротив місцеві мешканці, як кочівники, так і горяни. Вище вже зазначалось, що у 1783–1789 рр. Бахадир-Гірей IV вів партизанську війну, спираючись на загони абазинів та ногайців. Її перервало тільки те, що турецький кетхуда несподівано напав і розбив його військо. Самого Бахадир-Гірея IV відправили до Стамбула і він був змушений жити у засланні у Текфур-Даги з 1789 р. Помер же він у 1791–1792 р. і був похований у дворі мечеті Ахмед-Гюлі. Турки вирішили ліквідувати його загін, щоб уникнути династичної колізії, оскільки вони визнавали легітимними тільки Шахбаза та Бахта Гіреїв, які залежали від них. Незалежний правитель їм був непотрібний. До того ж на Північному Кавказі у них були свої ставленики – башбуги Закубаня. Місцевими ногайцями у 1787–1789 рр. керував Арслан-Гірей (син Нумана-Гірея, онук Сеадета-Гірея IV). У 1789–1792 рр. башбугою був Мехмед-Гірей (син Кирим-Гірея). Під їхньою владою знаходились залишки улусів едичкульців, кубанців, джембойлуки. Вцілілі ногайці не припиняли боротьби проти росіян. У 1785 р. ногайці підтримали антиросійський рух горян Кавказу, який очолював чеченець Ушурма (Шейх-Мансур). На його заклики до газавату відгукнулись навіть 3 тис. ногайців, котрі були російськими підданими. Жільбер Ромм вказував, що кримські татари моляться за успіх дій імама Мансура. У них було сподівання на те, що їм вдасться повернути незалежність за допомогою горян. Ушурма відправляв до Криму своїх людей під видом мусульманських

кліриків. Проте за деякими особливостями відправлення релігійних практик російська адміністрація виявила його агентів. Діяльність Шейх-Мансура деякий час блокувала Османська імперія. Горяни діяли окремо від турок. Османи ставились упереджено до Шейх-Мансура, оскільки його вчення було схожим із вченням аравійських вахабітів. Висланий проти Шейх-Мансура полк Пієрея був знищений горянами. До кумиків та чеченців, які його підтримали від самого початку, приєдналися кабардинці та ногайці. Невтручання турок дозволило росіянам придушити повстання ногайців у 1785 р. у Сугуджуці. Османи почали підтримувати рух Ушурми тільки з 1787 р., тобто з часу початку нової російсько-турецької війни. Під командуванням імама знаходилось 8 тис. ногайців та черкесів. У 1787 р. проти них діяли корпуси Г. Потьомкіна та П. Текелі. Вони безуспішно атакували простір між Урупом та Лабою. Л.-Ф. Сегюр писав про вдалу війну росіян з черкесами (цей термін позначав у француза усіх горців). 20 вересня росіяни напали на табір ногайців і кочівники у битві втратили чотири сотні. 26 вересня на росіян напало 2 тис. ногайців, проте вони були переможені і відступили втративши 400 воїнів. Більшість із ногайців за таких умов відступила у гори. Мансурівські ногайці на чолі з Арсланбеком, які діяли окремо від Шейх-Мансура та башбуги, виявили покору росіянам і у кількості 5 тис. повернулись у російські володіння. Далі по правому берегу Лаби ногайців та черкесів переслідував корпус П. Текелі. Загін князя Ратієва дійшов до верхньої течії Урупа, а Іловайський та Розен – до верхньої течії Лаби, проте Шейх-Мансур зміг врятуватися, а ногайці не були остаточно переможені. Росіяни під час своєї кампанії захопили 400 арб ногайців та спалили 300 селищ адигів. У 1788 р. був здійснений перший похід на Анапу. На річці Кудаківій загін Германа бився проти 500 ногайців Алди-Гірея, котрі йшли до Анапи. На допомогу ногайцям підійшли абазини. Після перемоги над ними росіяни здійснили рейд уверх за течією Кубані [Петров 1880а, 36–38, 109–112, 209–218; Грибовский; Алиева; Потто 1887, Главы XII, XIV; Сегюр 1989; Корольков 1914].

У 1789 р. османський султан написав Шейх-Мансуру фірман, за яким передавав під його владу закубанських ногайців. Але сам імам фактично не мав влади, а був швидше ідеологічним лідером.

Реальна влада була у ногайських мірз та черкеських пші. Також важливим ідеологічним прапором було те, що на чолі ногайців знаходились і Гіреї. Шарль де Пейсонель відзначав присутність Гіреїв і серед черкесів. Недаремно один із черкеських інтелектуалів носив промовисте ім'я Султан Хан-Гірей. У 1790 р. І. Герман спустошив ногайські поселення Закубання. Це відбувалось під час кампанії, коли відбулась битва турків та черкесів з росіянами під Тохтамишем. Двічі росіяни підходили під мури Анапи та двічі відступали. Тільки третій штурм у 1791 р., здійснений І. Гудовичем, приніс результати. У полон було захоплено 9317 ногайців обох статей. Ногайці без сумніву брали активну участь в обороні Анапи. Окрім них були так звані анапські та таманські мешканці, котрі були кримськими татарами, а також турки та черкеси. Повстання Шейх-Мансура закінчилося захопленням його у полон в Анапі. Полонених кримців та ногайців роздали як кріпосних російським поміщикам, у котрих з'явилися володіння в Криму. Вони розподілялись серед генеральських, офіцерських та навіть солдатських чинів. Переважна більшість звісно була надана у власність генералітету. Окрім того, полоненими ще торгувало як рабами мусульманське населення Криму, котре використовувало ногайців як ясирів. Ногайці часто втікали від поміщиків до своїх родичів на Молочні води. П. Паллас вказував, що у його часи ногайці, котрі не звикли коритися, втікали за Кубань. Однак вони були переможені та розсіяні остаточно. Багато з них стало жертвами горян. Далі він вказував, що кілька розрізнених частин ногайців живуть у горах Кавказу. Гіреї, які ж жили серед черкеської аристократії, увійшли до складу російської аристократії. Син останнього башбуги ногайців Закубання – Мехмед Хан-Гірей, правив племенем бжедугів. Султан Хан-Гірей, як і його брати Султан Шаган-Гірей, Султан Сагат-Гірей, Султан Аділь-Гірей, перейшов на службу до росіян. Сагат-Гірей взяв участь у придушенні першого польського повстання [Падение крепости Анапы 1900; Петров 1880б, 196–197; Грибовский; Масолов 1905; Потто 1887, Глава XVII; Веселовский 1914; Викторов 2001; Паллас 2010; Кавказская война: истоки и начало 2002; Корольков 1914; Хан-Гирей; Захаров 2003; Хан-Гирей 1974].

За Яським договором 1791 р. Османи визнавали за Російською імперією Крим та Озю (Очаків, що практично значило здачу й Єдисану з містами Хаджібей та Балта). Кордоном ставала річка Дністер. Буджак, Бендери, Кілію, Аккерман, Ізмаїл росіяни повертали туркам, як і Молдову з Волощиною. Османи ж визнавали легітимність анексії росіянами Криму, Єдичкуля, Джембойлука, Кубанської Орди. Кордоном на Кавказі визначалась річка Кубань. Кримський хан був відкликаний до Стамбула. Бахт-Гірея відправили у заслання на Крит, після якого він таки повернувся в Мітілену та Геліболу, але правити татарами та ногайцями йому вже не дали. Фактично Османська імперія визнала зникнення Кримського ханства з політичної мапи Східної Європи. Залишились тільки його залишки у вигляді Буджацької Орди та Закубаня [Галенко 2001, 469].

На початок XIX ст. серед буджакців знаходились єдисанці, які утворили уїзд Єдисан-Ногай. Окрім них у Буджаці знаходились Орак-оглу та Ормамбет-оглу, а також Ізмаїл Кенесі. Росіяни писали про те, що буджакці можуть виставити 30–40 тис. воїнів. Проте це були неточні дані. У володіннях Ормамбет-оглу було 76 сел, у володіннях Єдисан – 61 село. Ці племена мешкали поблизу Аккермана. Орак-Оглу жили у Кагульському уїзді. Ізмаїл-Кенесі мешкали поблизу Ізмаїла. Місцеве населення в основному займались скотарством. А. де Ланжерон вказував, що села Бессарабії були квітучими до російського завоювання. Й. Тунманн вказував, що буджацькі татари (ногайці) є заможними. Одних купецьких лавок в Кавшані було 700. Населення Бендер складало ж біля 8 тис., одних мусульман близько 6 тис. Цікаво відзначити, що Евлія Челебі та анонімне турецьке джерело 1740 р. також називали буджакців багатими. Також заможними їх вважали росіяни у XVIII ст. У Буджаці знаходились турецькі міста Ізмаїл, Кілія, Аккерман, Бендери. Однак частина прибутків з цих міст належала й кримцям. Н. Клеєман, під час своєї мандрівки до Криму, описав Буджак у 1768 р. Резиденцією кримського хана був Кавшан. Попри те, що це було невелике місто, у ньому було багато купців, здебільшого вірмени та євреї. Кожен день до міста приїздили буджакці зі своїми товарами. У місті знаходилось французьке консульство та двір хана. У палаці хан прийняв австрійця

Н. Клеємана. Цю будівлю мандрівник порівняв із будівлями в Німеччині й відзначив пишність оздоблення. Інші будівлі міста були непоказні. Палац хана у 1769 р. був спалений ногайцями [Эвлия Челеби 1961; Каширин; Ланжерон 1907; Тунманн 1991; Руссев 2012; Губогло 1964; Клеєман 1783, 42–67].

Ситуація напередодні російсько-турецької війни 1806–1812 рр. складалась не на користь Османської імперії. Плани султана Селіма III реформувати державу призвели до заколотів яничар. Окрім того, у 1799 р. до Єгипту вдерлись французи на чолі з Наполеоном Бонапартом. Це зумовило те, що туркам довелось у 1799–1802 рр. воювати на Близькому Сході проти французів, щоправда спочатку силами єгипетських мамлюків і паши Акки ал-Джезара. Коли Наполеон Бонапарт залишив Єгипет його генерали Клебер, Белльяр, Мену намагались утримати Єгипет під тиском переважаючих сил англійців та турків. У 1804 р. у Сербії вибухнуло повстання зумовлене яничарським свавіллям. Спочатку серби разом з сіпахами мали санкцію на дії проти яничар і здобули ряд перемог над ними. У 1805 р. вождь повстанців Георгій Петрович (Карагеоргій) став просити про автономію Белградського пашалика. На це турки відповіли експедицією Хафіз-паші. Турки були розбиті в битві біля Іванківця, проте серби, передчуваючи прихід значно більших сил, попросили росіян про допомогу. У 1803 р. Мегрелія вступило у російське підданство. Місцеві династи Дадіані були ініціаторами цього союзу. Про союз із Російською імперією вів перемовини абхазький князь Келешбей Ахмет-бей Шервашідзе. Спроба турків відсторонити його від влади була невдалою. У 1804 р. російські війська зайняли Імеретію і примусили місцевого грузинського царя підписати Елазнаурську декларацію. Втім Соломон II зміг у 1808 р. підняти повстання і росіянам заново прийшлося завойовувати царство, яке вони ж у 1810 р. анексували. У 1810 р. з турецького підданства у російське перейшов Мамія Гурелі, котрий правив Гурією. У 1808 р., вбивши батька, до влади у Абхазії прийшов Аслан-бей Шервашідзе, проте росіяни у 1810 р. зробили князем Абхазії дружнього собі Сафар-бека. Росіяни випробовували терпіння турків і ті, не витримавши, пішли на порушення одної зі статей Яського мирного договору – змістили молдавського князя О. Мурузі та волоського

князя К. Іпсіланті. К. Іпсіланті брав участь у змові, покликаний підняти повстання. Коли французький емісар у Османській імперії Г. Себастьяні викрив її, він був змушений втікати до Росії. Османи могли сподіватись, що значну частину військ росіян відволіче війна проти Наполеона Бонапарта в Європі та Каджари відтягнуть на себе частину військ росіян на Південному Кавказі. Використавши як привід зміщення молдовського та волоського господарів, росіяни вдерлись у дунайські князівства. Гарнізони Бендер, Килії, Аккермана здались без опору. Тільки Ізмаїл та Джурджу тримались. Французи безпосередньо надали військову допомогу туркам у війні з чорногорцями, котрих підтримали обмежений контингент росіян та ескадра під керівництвом адмірала Д. Сенявіна. Це був локальний конфлікт, у якому французи напали на росіян та чорногорців з боку Котора, Дубровніка та Хорватії, а турки – з боку Албанії та Боснії. Варто зауважити, що конфлікт почався з нападу чорногорців на османського васала – Республіку Дубровнік. Проте вона була анексована у 1808 р. саме французами, які включили його у склад своїх Іллірійських провінцій. Сама ж французька армія була зайнята у період 1807–1811 рр. війнами в Іспанії та Австрії. Сил на Балкани бракувало. Велика війна четвертої антифранцузької коаліції протривала частину 1806 та 1807 років. Після Тільзійського миру росіяни змогли дозволити собі вести війну проти Османів, Каджарів, кавказьких горян, а у 1808–1809 рр. розв'язали Фінляндську війну з Швецією. Великобританія як союзник Росії оголосила Османам війну. Британська ескадра на чолі з адміралом Дж. Т. Дуквортом прорвалася через Дарданели і стала на рейді коло султанського палацу. Пізніше британські війська вдерлись у Єгипет, але турецький командувач з албанців Мухаммед Алі зміг їх вибити з Олександрії. Проте у самій Османській імперії не було спокійно і яничари та ямаки у травні 1807 р. підняли бунт в Стамбулі та розправились з реформаторами в оточенні султана. Влітку аян Рущука Мустафаша Байрактар розправився вже з бунтівниками, а у 1808 р. яничари повстали і вбили Байрактара, утім новому султану Махмуду II вдалось придушити заколот яничар, придушивши їх виступ силами реформованого війська. Далеко не всі частини турків діяли на дунайському та кавказькому театрах бойових дій [Петросян

1990, 172–178; Кинросс лорд 1999, 459–473; Вачнадзе, Гурули, Бахтадзе; Єлавіч 2003, 247–255; Стаматовић 1999; Гаммер 1998; Мустафаєв 1989; Ниве 1910].

Перед російсько-турецькою війною 1806–1812 рр. буджакським ногайцям запропонували перейти у російське підданство, у якому вже перебували ногайці, що кочували в басейні річки Молочні Води. Завдяки діям Баязед-мірзи частина ногайців увійшла у склад ногайського козачого війська у Надчорномор'ї. Ногайським козакам за наказом Міхельсона було доручено переконувати буджакців перейти на російську службу. Окрім того перемовини вели І. Котляревський та І. Катарджі. У буджакцях вони бачили легку кавалерію, яка може завадити росіянам вести наступ на Дунаї. Буджакці у селищах збирались на наради і спочатку схвально ставились до подібних ініціатив. Російським військовим же наказувалось обійтись без реквізицій та накладень повинностей на місцеве населення. Буджакці як запоруку вірності обіцянок прислали аманатів. Навіть правитель поселення Кавшан відправив свого брата в аманати. Не підкорились буджакці частини Ізмаїльської райі. За те, що частина ногайців перейшла у російське підданство чотирьох ногайських мірз – Бегалі-агу, Ільяс-агу, Мусу-челебі, Імрас-челебі – винагородили. Мірзам, які перейшли у російське підданство, був подарований коштовний одяг на велику суму грошей [Котляревський 1900].

Прибувши до Буджаку в 1807 р., Ібрагім Пехлеван-ага перебрав частину ізмаїльських буджакців, які схилились до того, щоб перейти на бік росіян. К. Мейєндорф відступив від Ізмаїла, що було сприйнято як слабкість. До того ж, османський султан видав фірман, щоб ногайці повстали проти християн. Ібрагім здійснив рейд на Кілію й у битві під селищем Камашур здобув перемогу над російською кавалерією. Росіянин М. Хітрово повідомляв про те, що ногайці можуть перейти на бік турків. Молдованин же наводив свідчення про намір татар напасти на Молдову та Волощину, а також про перебування в Ізмаїлі татарського хана. Насамкінець М. Ловейко повідомляв, що Батир-Гірей (Бахадир-Гірей) на чолі 4 тис. воїнів знаходиться у десяти годинах від Ізмаїла. Вказувалось, що його ставка знаходилась в Катлабузі й що він бував у Ізмаїлі. Антиногайську пропаганду вели християни –

румуни та молдовани. Факт призначення ізмаїльським сераскером Батир-Гірея (Бахадир-Гірея) активно ними використовувався для нагнітання антитатарських настроїв. Не відчували симпатій до ногайців і козаки. Багаторічна ворожнеча давала про себе знати. Мірзи ж буджацьких ногайців просили про допомогу проти тих, хто переходив на сторону турків. На сторону Османів ногайців змусили перейти пограбування та інші насильницькі дії зі сторони вояків Дністровської армії. Необхідно зауважити, що недовго і існувало Ногайське козацьке військо. Командири полків та спекулянти з Одеси, користуючись статусом окупації буджацьких земель, задешево скуповували худобу. Худобу з іншого берега Дністра продавали за дорого. Спроби буджакців звертатися за справедливістю до російських чиновників не діставали відповіді та задоволення скарг. Це все змусило їх перейти на бік турків. П. Чичагов вказував, що у 1812 р. дисципліна російських вояків була на низькому рівні. За наказами своїх командувачів військові здійснювали пограбування та забирали у купців все, що забажали. Спроба В. Каширіна приписати пограбування тільки козакам спростовується сучасником подій [Чичагов 1870; Каширин; Ланжерон 1907; Руссєв 2012].

Ще у 1807 р. буджацькі ногайці почали масово переходити до турків і втікали до Ізмаїла. Три чверті ногайців втекли у цей регіон. Козакам наказувалось не відпускати їх і згоняти до Татарбунарів. 13 лютого 1807 р. поблизу Куйбея турки Ібрагіма Пехлеванна та буджакці перемогли росіян. А. де Ланжерон тоді ж поблизу Кутлубуха завдав татарам поразки. Протягом лютого 1807 р. ногайців було роззброєно. Перемоги росіян зумовили перехід едисанців назад і їхні мірзи поставили свої підписи під домовленістю про перехід до російського підданства. Вони просили, щоб ними управляли їхні аристократи. Однак ця вимога йшла всупереч політиці Російської імперії. У 1812 р. тільки трохи більше половини едисанців залишилось на російській службі й їх переправили у район Молочних вод. Порушувались традиційні маршрути кочувань. При насильницькому перегоні ногайців значна їхня кількість загинула. Росіяни спалювали поселення буджацьких ногайців подібно тому, як раніше спалювали Ак-Месджід у Криму. П. Паллас же промовчав про зменшення населення деяких

кримських поселень. Буджацькі поселення зазнали такої ж депопуляції, як і ряд поселень Кримського ханства та османського Криму після російсько-турецьких війн. Частина ногайців та татар переселилась до турецьких володінь. Ногайці та кримські татари у більшості залишили Буджак у 1806–1807 рр. Вигнання ногайців було здійснено для того, щоб забезпечити колонізацію землеробами просторів Буджаку. Там був повторений кримський сценарій, правда навіть у більш радикальній формі, подібно до того, що відбувалось на Кубані. Граф де Людольф відзначав, що колись багатолюдний регіон не був у змозі годувати тепер малочисельне населення. Він вказував, що росіяни знищують існуючі міста, а потім будують із великими затратами нові поселення. Бахчисарай не зміг відродитися як столиця Криму, оскільки Г. Потьомкін наказав будувати Сімферополь. Буджацька Орда фактично перестала існувати вже у 1807 р. під час російсько-турецької війни 1806–1812 рр. Деяка частина тюркського населення залишалась у Буджаку у 1812 р., проте їм за умовами Бухарестського договору було надано 18 місяців для виселення, а на їхнє місце переселялися християни. Більшість татар та ногайців виїхало у володіння Османської імперії, особливо багато їх було у Добруджі. Місцеві татари та ногайці служили в османському війську, проте очолювались власним мірзою [Руссев 2012, 137–153; Джемил 2013, 164–176; Ромм 1941, 47–49, 54–56; Паллас 1999, 20–147; де Людольф 1892].

За Бухарестським мирним договором у склад Російської імперії увійшов Буджак з частиною Князівства Молдова. Ці терени у Росії називались Бесарабією. Прут був кордоном між васальною по відношенню до Османів Молдовою та Російською імперією. Важливою була стаття сім мирного договору, за якою мусульманам з території Російської імперії дозволялось переселитись до Османської імперії. За статтею дев'ять звільнялися військовополонені (але це не стосувалось ногайців та черкесів, котрих росіяни вважали підданими своєї імперії). Завойовані терени Волощини, Молдови та місто Анапа росіянам довелось повернути туркам. Поразка Османської імперії у війні 1806–1812 рр. призвела до того, що актуалізувалось Східне питання. Турецьку державу розглядали як хвору людину Європи, як називав її Микола І.

На територію Добруджі переселялись кримські татари після анексії Кримського ханства Російською імперією в 1783 р. У 1812 р. на її території масово переселялись ногайці. Необхідно зауважити, що для тюркофонного населення Добруджі довелося розробляти національну мову, яка включала як тюркську (татарську та турецьку) так і арабську (переважно використовувалась мусульманським духовенством) лексику. Маємо зауважити, що так звані добруджанські татари з 1878 р. зіткнулись із новим викликом. Згідно з рішенням Берлінського конгресу 1878 р. Добруджа увійшла до складу Румунії, а від Румелії Добруджу відокремлювала територія Болгарії. У нових умовах татари були вимушені окреслити свою етнічну та релігійну відмінність від населення Румунії. Розробка літературної мови добруджанських татар була одним із виявів культурного спротиву політиці румунізації, котру провадили Королівство Румунія, а потім і соціалістична Румунія [Cossuto 1994, 31–44; Vausani 1941, 145–150; Cossuto 1996, 130–132; Джеміль 2013, 168–171].

Провівши дослідження, ми дійшли наступних висновків: анексія Кримського ханства Російською імперією остаточно не знищила вогнища опору тюркського населення російській владі. Від Кримського ханства залишилися уламки у вигляді ногайських орд Буджаку, Єдисану та Закубання. Основними центрами спротиву були Буджак та Закубання. Базуючись у Кавшані у Буджаку Гіреї не визнавали легітимності подій 1783 р. та продовжували вважати себе кримськими ханами. Формально Кримське ханство продовжувало існувати до Яського миру, за яким Османська імперія визнала зникнення Кримського ханства з політичної мапи Східної Європи. Османи змусили буджацьких Гіреїв зректися престолу та виїхати до Османської імперії, а також визнали за росіянами Єдисан. Остання спроба реставрувати владу Гіреїв датована 1806–1807 рр. Османи на противагу більшості ногайських мірз Буджаку, які фактично правили Буджаком у 1791–1806 р., зробили ставку на Батир-Гірея. Це було ще продиктоване тим, що на початку війни 1806–1812 рр. багато ногайських мірз піддалися на російську пропаганду, яка здійснювалась через ногайців, які жили на Молочних водах. Проте жорсткий окупаційний російський режим та кілька перемог турків Ібрагіма Пехлевана

зумовили перехід значної частини простих ногайців на турецький бік. У 1812 р. після укладення Бухарестського миру значна частина ногайців виселилась у Добруджу. Закубання під час російсько-турецької війни 1787–1791 рр. було одним із вогнищ опору російській експансії. Ще до цих подій ногайці під керівництвом башбуг Закубання з династії Гіреїв підтримали газават Шейх-Мансура. Ногайці воювали разом із черкесами та абазинами проти росіян поблизу Анапи, а також робили набіги на станіці козаків. Крапку в історії Закубанської Орди поставило здобуття Анапи, котра була для черкесів та ногайців центром опору росіянам. Здобуття Анапи І. Гудовичем у 1790 р. призвело до потрапляння у кріпацтво та рабство багатьох ногайців. Залишки ногайців розсіялись серед кавказьких народів. Нашадки останнього башбуги Закубання Мехмед-Гірея у XIX ст. увійшли до складу російського дворянства. На відміну від буджацьких Гіреїв, вони пішли на співпрацю з Російською імперією.

ЛІТЕРАТУРА

Алиева С. **Кавказская война: ногайцы под прицелом или история трагедии** // <http://www.islamngy.biz/ru/2014/05/21/kavkazskaaya-vojna-nogajcy-pod-pricelo/>

Брикнер А. Г. **Война России с Швецией в 1788–1790.** Санкт-Петербург, 1869. <http://www.runivers.ru/lib/book3057/9658/>

Вачнадзе М., Гурули В., Бахтодзе М. **История Грузии (с древнейших времен до наших дней)** // http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Vachn/14.php

http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Vachn/15.php

Веселовский Н. Военно-исторические очерки Анапы. Петроград, 1914 // <http://www.anapafuture.ru/pages/stars/History/HistContent/veselovski-ob-anape-2.htm>

<http://www.anapafuture.ru/pages/stars/History/HistContent/veselovski-ob-anape-3.htm>

Викторов А. Анапа-Тахтамыш-Анапа // **Независимое военное обозрение. № 24.** Москва, 2001 // http://nvo.ng.ru/history/2001-07-06/6_anapa.html

Борьба Гирей та ногайців проти Російської імперії у 1783–1812 рр.

Восстание казахов Младшего жуза под предводительством Срыма Датова // <http://e-history.kz/ru/contents/view/281>

Галенко О. Дипломатія Кримського ханату // **Нариси з історії дипломатії України.** Київ, 2001.

Гаммер М. Шамиль. Мусульманское сопротивление царизму. **Завоевание Чечни и Дагестана.** Москва, 1998 // http://militera.lib.ru/research/gammer_m/pre2.html

Грибовский В. **Кавказская война: ногайцы в газавате шейха Мансура** // <http://www.islamngy.biz/ru/2014/06/22/kavkazskaya-vojna-nogajcy-v-gazavate-sh/>

Губогло М. Турецкий источник 1740 г. о Молдавии, Валахии и Украине // **Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. Т. 1.** Москва, 1964 // <http://www.vostlit.info/Texts/rus6/Turk1740/frametext.htm>

де Людольф. Письма о Крыме // **Русское обозрение. Т. 2.** Март. Москва, 1892 // http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XVIII/1780-1800/de_Ludolf/text1.phtml?id=7502

Тасин Джемил. Татары Добруджи и Буджака // **Золотоордынская цивилизация. Вып. 1.** Казань, 2013.

Захаров В. Старайтесь убедить их, что сии агенты суть бродяги. Неизвестные документы Хан-Гирея // **Источник. Документы русской истории. № 2 (62).** Москва, 2003 // http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XIX/1820-1840/Chan-Girej/neizv_dok.htm

Славич Б. **Історія Балкан. XVIII і XIX століття.** Київ, 2003.

Каширин В. Вступление русских войск в Бессарабию и ликвидация Буджакской Орды в начале русско-турецкой войны 1806–1812 гг. // <http://regnum.ru/news/polit/1529996.html>

Кавказская война: истоки и начало. Санкт-Петербург, 2002. <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XVIII/1780-1800/German/frametext.htm>

<http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XVIII/1780-1800/Gudovic/frametext.htm>

Клеман Н. Э. **Клеманово путешествие из Вены в Белград и Новую Килию, також в земли буджатских и нагайских татар и во весь Крым, с возвратом чрез Константинополь, Смирну и Триест в Австрию в 1768, 1769 и 1770 годах, с приобщением достопамятностей крымских.** Санкт-Петербург, 1783 // <http://rarebook.onu.edu.ua:8081/handle/123456789/2171>

Кинросс Лорд. Расцвет и упадок Османской империи. Москва, 1999.

Корольков М. Я. Шейх-Мансур Анапский (Эпизод из первых лет завоевания Кубани) // Русская старина. № 5. Москва, 1914.

Коришунова Н. Восточный вектор геополитики Екатерины II. Греческий проект // Вестник Челябинского университета. № 1. Т. 10. Челябинск, 2003. <http://cyberleninka.ru/article/n/vostochnyy-vektor-geopolitiki-ekateriny-ii-grecheskiiy-proekt>

Котляревский И. П. Записки И. П. Котляревского о первых действиях русских войск в турецкую войну 1806 г. // Киевская старина. № 12. Киев, 1900 // <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Turk/XIX/1800-1820/Lanzeron/text3.htm>

Ланжерон А. Князь Г. А. Потемкин (по запискам графа Ланжерона, находящимся в Парижском архиве) // Исторический вестник. № 12. Санкт-Петербург, 1895 // http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Turk/XIX/1800-1820/Lanzeron_2/text1.htm

Ланжерон А. Записки графа Ланжерона. Война с Турцией 1806–1812 гг. // Русская старина. № 5. Санкт-Петербург, 1907 // <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Turk/XIX/1800-1820/Lanzeron/text2.htm>

Мосолов С. Записки отставного генерал-майора Сергея Ивановича Мосолова // Русский архив. Кн. 1. Москва, 1905 // http://wars175x.narod.ru/ltr_raan/mmr_msl02.html

Мустафаев Дж. М. Северные ханства Азербайджана и Россия (конец XVIII – начало XIX в.). Баку, 1989 // <http://www.tarix.gov.az/kitablar/Mustafayev%20Camal-Severniye-xanstva.pdf>

Ниве П. А. Русско-шведская война 1808–1809 гг. Санкт-Петербург, 1910. <http://adjutant.ru/rswar1808-09/nive00.htm>

Падение крепости Анапы. Варшава, 1900 // http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Turk/XVIII/1780-1800/Padenie_Anapy/text.phtml

Паллас П. С. Наблюдения, сделанные во время путешествия по южным наместничествам Российского государства в 1793–1794 годах. Москва, 1999.

Паллас П. С. Заметки о путешествии в южные наместничества Российского государства // Кавказ: европейские дневники XIII–XVIII вв. Нальчик, 2010 // http://www.vostlit.info/Texts/rus6/Pallas_2/text3.htm

Боротьба Гіреїв та ногайців проти Російської імперії у 1783–1812 рр.

Петров А. Н. Вторая турецкая война в царствование императрицы Екатерины II. Т. 1. 1787–1789. СПб., 1880

Петров А. Н. Вторая турецкая война в царствование императрицы Екатерины II. Т. 2. 1789–1791. Санкт-Петербург, 1880.

Петросян Ю. А. Османская империя: могущество и гибель. Исторические очерки. Москва, 1990.

Потто А. В. Кавказская война. Т. 1. От древнейших времен до Ермолова. Санкт-Петербург, 1887. <http://www.vehi.net/istoriya/potto/kavkaz/112.html>

<http://www.vehi.net/istoriya/potto/kavkaz/114.html>

<http://www.vehi.net/istoriya/potto/kavkaz/117.html>

Ромм Ж. Путешествие в Крым в 1786 г. Ленинград, 1941.

Румянцев П. А. Материалы по истории русской армии. Т. 3. Москва, 1959.

Руссев Н. Татары как-то совсем исчезли (последний месяц истории Буджакской орды) // Русин. № 1 (27). Кишинев, 2012 // <http://cyberleninka.ru/article/n/tatary-kak-to-sovsem-ischezli-poslednie-mesyatsy-istorii-budzhakskoj-ordy>

Сегюр Л.Ф. Записки о пребывании в России в царствование Екатерины II // Россия XVIII века глазами иностранцев. Ленинград, 1989 // <http://www.vostlit.info/Texts/rus6/Segur/frameset3.htm>

Соловьев С. М. История падения Польши. http://az.lib.ru/s/solowxew_sergej_mihajlowich/text_0130.shtml

Стаматовић А. Кратка историја Митрополије Црногорско-приморске (1219–1999). Цетиње, 1999. http://www.rastko.rs/rastko-cg/povijest/istorijat/istorijat_3_c.html

Тунманн И. Крымское ханство. Симферополь, 1991 // <http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Tunmann/frameset.htm>

фон Раан М. Л. Перечень из собственного своего журнала в продолжение прошедшей войны при завоевании Молдавии и Бессарабии с 1787 г. по 1790 г., с приобщением одного чертежа. Санкт-Петербург, 1792 // http://wars175x.narod.ru/ltr_raan/ltr15.html

http://wars175x.narod.ru/ltr_raan/ltr16.html

http://wars175x.narod.ru/ltr_raan/ltr25.html

http://wars175x.narod.ru/ltr_raan/ltr27.html

http://wars175x.narod.ru/ltr_raan/ltr28.html

Халим Гирай Султан. Розовый куст ханов или история Крыма. Симферополь, 2004 // http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XV/Rozovyj_kust_chanov/43.phtml?id=12963 http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XV/Rozovyj_kust_chanov/44.phtml?id=12964

Хан-Гирей. Черкесские предания. Избранные произведения // <http://www.circassianlibrary.org/lib/00018/contents.html>

Хан-Гирей. Избранные произведения. Нальчик, 1974.

Челеби Э. Книга путешествия. Вып. 1. Земли Молдавии и Украины. Москва, 1961 // <http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Celebi3/text11.phtml?id=1737>

Чичагов П. Г. Дела Турции в 1812 г. // Русский архив. № 9. Москва, 1870 // http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Turk/XIX/1800-1820/Cicagov_P_V/text1.htm

Энгельгардт Л. Н. Турецкая война // Энгельгардт Л. Н. Записки. Москва, 1868 // <http://wars175x.narod.ru/Eng01.html>
<http://wars175x.narod.ru/Eng011.html>

Bausani A. I turchii della Dobrudgia secondo un recente volume in turco // Oriente moderno. Anno 21. № 3 (Marzo 1941). Roma, 1941.

Cossuto G. I tataro di Romania e la creazione della lingua nazionale Tatara di Dobrudgia: un esempio di differenziazione culturale in un paese dell'Europa Dell'Est // Rivista degli studii orientali. Vol. 86. Fasc 1/2. Sapienza, 1994.

Cossuto G. Il senso dell'identita dei Turco-Tatari di Romania dal 1878 ad Oggi // Oriente Moderne. Nuova serie. Anno 15 (76). Numero speciale. Roma, 1996.